

VU Research Portal

Het landschap bewaard

Purmer, D.M.

2018

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Purmer, D. M. (2018). *Het landschap bewaard: Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Verloren.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

SAMENVATTING

Natuurmonumenten is een van de grootste erfgoedbeheerders van Nederland, maar is bij het grote publiek vooral bekend als natuurbeheerder. Dit terwijl de vereniging een staalkaart aan typisch Nederlandse landschappen beheert, naast vele honderden cultuurhistorisch bijzondere gebouwen en monumenten en allerlei archeologisch waardevolle terreinen.

Deze studie gaat over de rol van cultuurhistorie bij het beheer van Nederlandse natuurgebieden, in het bijzonder bij Natuurmonumenten. De nadruk ligt daarbij op het landschappelijke erfgoed in de terreinen van deze vereniging en dan vooral in de periode 1945 tot heden. Met dit boek wil ik aandacht vragen voor het landschappelijk erfgoed van Natuurmonumenten en Natuurmonumenten als erfgoedbeheerder. Het boek kent zeven hoofdstukken. Centraal staan een viertal voorbeeldstudies, die in de hoofdstukken 3 tot en met 6 behandeld worden.

1 Inleiding

Het hoofdstuk begint met een eerste verkenning van de centrale begrippen van dit boek, landschap, erfgoed en natuur, aan de hand van een klein natuurreservaat bij het Canadese Alert Bay. Wat op het eerste gezicht een natuurgebied zonder zichtbare menselijke invloed lijkt, is in wezen sterk gevormd door de mens en is daarmee te beschouwen als zowel natuurlijk als cultureel erfgoed. Hierop volgt een korte beschouwing op de aanleiding van dit onderzoek. Ik wil met dit onderzoek mijn ervaringen als specialist cultuurhistorie en landschap bij Natuurmonumenten delen met de vakwereld. Na een werkdefinitie voor landschap, erfgoed en natuur volgt de probleemstelling. Deze luidt:

Hoe verhouden natuurlijk en cultureel erfgoed zich tot elkaar in het beheer van Nederlandse natuurgebieden en in het bijzonder van Natuurmonumenten?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is een gedegen studie van de cultuur-natuurverhouding in historisch perspectief noodzakelijk. Hieraan zijn dan ook de vier centrale voorbeeldstudies gewijd. Een viertal onderzoeksvragen zijn geformuleerd om de probleemstelling te beantwoorden:

- 1) Waaruit bestaat het landschappelijk cultureel erfgoed in de onderzochte gebieden van Natuurmonumenten?
- 2) Wat is de plaats van dit erfgoed in het beheer van de onderzochte gebieden?
- 3) Tonen de vier voorbeeldgebieden veranderingen in de houding van Natuurmonumenten tegenover (landschappelijk) erfgoed in de periode sinds 1945?
- 4) Welke concepten van natuur, erfgoed en landschap zijn bruikbaar voor een terreinbeherende organisatie als Natuurmonumenten?

Nog altijd zien velen natuur en erfgoed als tegengestelde begrippen. Reden te meer om deze verhouding in dit boek te onderzoeken.

Hoofdstuk 1 sluit af met de opzet van dit boek en een korte introductie op de natuurbeelden die voor dit onderzoek gehanteerd zijn. Het gaat dan om het arcadische natuurbeeld en het wildernisbeeld. Bij het arcadische natuurbeeld ligt de nadruk op het historische, veelal kleinschalige cultuurlandschap en een bijhorend perceelsgewijs beheer. Het wildernisbeeld daarentegen gaat uit van een landschap van vóór de komst van de mens, waar natuurlijke processen de natuur vormen in plaats van menselijke beheeringrepen.

2 Landschap, erfgoed en natuur: theorie en methode

Dit hoofdstuk opent met de behandeling van de complexe begrippen landschap, erfgoed en natuur aan de hand van twee parken van de Engelse achttiende-eeuwse tuinarchitect Lancelot 'Capability' Brown, waarbij de huidige beheerder van invloed is op de verhouding tussen natuur en erfgoed in deze zorgvuldig gecomponeerde landschappen.

Bij de uitwerking van het begrip landschap maak ik vooral gebruik van een kunsthistorische en geografische invalshoek. In de kunst speelt landschap al een rol sinds de vijftiende eeuw, terwijl ook hedendaagse kunstenaars zich nog altijd laten inspireren door het landschap. De geografische wetenschap kent ook diverse landschapsbeelden. Ik sta wat langer stil bij de culturele geografie en de historische geografie, die veel verder gaan dan bestudering van het tastbare en zichtbare landschap alleen. Zeker de *new cultural geography* voegt sociale, culturele en politieke componenten toe die weer invloed hebben op het landschap.

Het begrip erfgoed kent vele betekenissen. Gebouwd erfgoed, archeologisch erfgoed en immaterieel erfgoed kennen in de Nederlandse traditie elk een eigen ontwikkelingsgeschiedenis.

Ook beelden van de natuur wisselen met de tijd en plaats, met de verschuivende verhouding tussen mens en natuur. De beide in hoofdstuk 1 geïntroduceerde natuurbeelden, het arcadische natuurbeeld en het wildernisbeeld, krijgen een uitgebreide beschrijving. Deze natuurbeelden bestaan in de Nederlandse praktijk naast elkaar, maar hebben ook ieder een eigen ontwikkelingsgeschiedenis.

Na de behandeling van landschap, erfgoed en natuur volgt kort de stand van de huidige kennis in die vakgebieden waar de begrippen samenkomen. Achtereenvolgens zijn dat de historische geografie, de landschapsbiografie en de landschapsecologie. De landschapsbiografie is de theoretische invalshoek voor de voorbeeldstudies. Deze land-

schapsonderzoeksmethode met wortels in de antropologie en archeologie onderzoekt de wederzijdse relaties tussen mens en landschap. Het identificeren van auteurs van het onderzochte landschap, aandacht voor tijdsdiepte en gelaagdheid, de natuur-cultuurverhouding maar ook de toepasbaarheid van onderzoek voor ruimtelijke opgaven vormen belangrijke thema's van de landschapsbiografie. Deze thema's blijken zeer bruikbaar om de uitgekozen voorbeeldgebieden te bestuderen.

Na de meer theoretische uiteenzetting volgt een historische beschrijving van het beheer van natuur en landschap in Nederland. Hierbij maak ik gebruik van de bestaande periodisering voor de geschiedenis van natuurbescherming, maar voeg steeds de rol van het erfgoed in de periodes toe. Zeker vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw tot ver na de Tweede Wereldoorlog gingen de bescherming van natuurlijk en cultureel erfgoed vaak hand in hand. Natuurbeschermers en cultuurbeschermers participeerden in dezelfde netwerken. In de wens om de schoonheid van het landschap te behouden was zowel aandacht voor natuurlijk als cultureel erfgoed. Pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw lijken cultuur en natuur gescheiden begrippen te worden, ook binnen Natuurmonumenten. De aandacht voor wildernisnatuur en natuurontwikkeling namen sterk toe tot eind vorige eeuw. Sindsdien is er ook binnen de natuurbescherming weer groeiende aandacht voor erfgoed, alhoewel de scheiding natuur-cultuur nog altijd bestaat.

Na deze historische schets beschrijf ik de onderzoeksmethode. Dit onderzoek is gebaseerd om een combinatie van technieken: veldwerk, archiefwerk, interviews en literatuurstudie.

Natuur en cultuur lijken, na een periode waarin geen strikte scheiding gemaakt werd, ver uit elkaar te zijn getrokken. Opmerkelijk voor een land als Nederland, waarin de menselijke invloed zo groot is. UNESCO biedt met de Werelderfgoedlijst allerlei categorieën voor cultuurlandschappen, die ook bruikbaar zouden kunnen zijn voor de Nederlandse situatie. Dit biedt een interessante gedachte als opmaat voor de voorbeeldstudies.

3 De baron

Voor het 'behoud in den tegenwoordige staat': 65 jaar landschapsbescherming in het Eerder Achterbroek

Het Eerder Achterbroek is een kleinschalig, oud cultuurlandschap, behorende bij landgoed Eerde nabij Ommen. In 1949 kocht Natuurmonumenten dit terrein van baron van Pallandt. Deze baron had de nodige eigen ideeën over het beheer van het gebied. Philip Dirk van Pallandt was in 1913 onverwacht eigenaar geworden van landgoed Eerde, 1700 hectare groot, met 23 boerderijen en een kasteel. Hij zag zich echter al snel gedwongen delen van het landgoed te verkopen.

Natuurmonumenten kreeg gelegenheid het Eerder Achterbroek te kopen, waarschijnlijk vanwege de persoonlijke banden van de baron met Natuurmonumenten als betrokken bestuurslid. Dit kleinschalige kampenlandschap met verspreide boerderijen, akkers omgeven door houtwallen, weilanden en kleine heideveldjes was al ouderwets in 1949. De baron beschouwde dit gedeelte van zijn landgoed als mooiste van zijn bezit. Natuur-

monumenten ging tot aankoop over, niet zozeer vanwege de natuurwaarden van het gebied, maar vooral vanwege cultuurhistorische en esthetische redenen.

Natuurmonumenten voerde een beheer uit dat vooral gericht was op behoud van de bestaande situatie. De onverharde wegen, de boerderijen, de houtwallen en boomgroepen, alles moest zo blijven als de baron het had achtergelaten. Dit esthetisch gemotiveerde beheer zorgde ervoor dat veel bij het oude bleef maar ondertussen toch wel wat veranderde. Kleine heideveldjes groeiden langzaam dicht, bomenrijen kregen te maken met uitval en houtwallen werden bosstroken: het historische periodieke, agrarische beheer werd achterwege gelaten, waardoor het landschap uiteindelijk toch veranderde.

De afgelopen jaren is er een herstelplan in gang gezet op basis van landschapsbiografisch onderzoek. Uit dit onderzoek bleek dat de baron zelf actief ingreep in het landgoed. Landschapsarchitectuur was zijn hobby en hij introduceerde nieuwe soorten op het landgoed. Hij kon ingrijpen op boomniveau en streefde voor het Eerder Achterbroek een Engels landschap na. Natuurmonumenten heeft dit streven voortgezet met haar esthetische beheer.

Een recent herstelplan moet zorgen voor duurzaam behoud van het landgoed, zonder de handtekening van Van Pallandt uit te wissen. Dat betekent een actiever beheer van de heidevelden, houtwallen en bomenrijen met respect voor de toevoegingen van Van Pallandt. Bij het veelal cultuurhistorisch ingestoken herstel zoekt Natuurmonumenten naar een balans met de gewenste ontwikkeling van natuurwaarden. Ook nu blijft het Eerder Achterbroek een bijzonder voorbeeld van een landschap waarbij erfgoedargumenten dominant zijn in het beheer sinds de aankoop.

4 De bunkerbouwer

Over bunkers en natuur: omstreden militair erfgoed en natuurbeheer in de duinen

Nergens in Nederland zijn zulke complete ensembles van de Atlantikwall bewaard gebleven als in natuurgebieden, maar juist in de natuurgebieden is er relatief weinig aandacht voor dit recente militaire erfgoed. Een paradox die ik in dit hoofdstuk tracht te verklaren. De Atlantikwall is omstreden erfgoed: verschillende groepen in de samenleving kennen verschillende waarden toe aan hetzelfde erfgoed. In dit geval kijkt een natuurbeheerder anders aan tegen de verdedigingswerken dan een erfgoedspecialist. De laatstgenoemde zal de Atlantikwall zien als militair erfgoed, de eerstgenoemde als obstakel in het duin, waar veelal het wildernisnatuurbeeld overheerst.

Een korte rondgang langs militair erfgoed in Nederland laat zien dat de aandacht voor de Atlantikwall ook in erfgoedkringen relatief recent is en niet onomstreden, omdat het zogenaamd dadererfgoed is: de Duitse bezetter heeft de vestingwerken aangelegd. Toch lijkt zeker de laatste jaren in toenemende mate aandacht voor erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog. Enkele buitenlandse voorbeelden van Tweede Wereldoorlogserfgoed in natuurgebieden bieden een divers beeld. Het varieert van een compleet museaal ingericht complex in de Belgische duinen bij Oostende tot slechts beperkt ontsloten en zichtbaar gemaakte bunkers van de Duitse Westwall.

In Nederland werden (en worden) de duinen door veel natuurbeschermers gezien als een wildernislandschap, een landschap waarin de mens nauwelijks invloed lijkt te hebben. Juist in de duinen werd Natuurmonumenten al in de Tweede Wereldoorlog geconfronteerd met de bouw van de Atlantikwall.

Aan de hand van Voornes Duin (al in beheer bij Natuurmonumenten vóór de Tweede Wereldoorlog) en andere natuurgebieden schets ik vervolgens de historische ontwikkeling van de omgang met dit zeker aanvankelijk zeer ongewenste erfgoed. In de periode direct na de oorlog kreeg opruimen van de duinen de prioriteit. Verwijderen van munitie, mijnen en prikkeldraad werd als eerste opgepakt. Al snel ontstond ook de behoefte om de bouwwerken te slopen. Dit ging echter minder voorspoedig. Er bleek de nodige administratieve verwarring te zijn over wie waar verantwoordelijk voor was. Voor sloopsubsidies kwamen bunkers in natuurgebieden in ieder geval niet in aanmerking. Laten opblazen gaf veel schade en andere methodes, zoals verzinken, werden verkend. Uiteindelijk werden de meeste bunkers onder het zand gewerkt en bleven de facto dus gewoon liggen. Het zal bij veel particuliere eigenaren van duingebieden niet anders zijn gegaan.

De Tweede Wereldoorlogrestanten lijken in de jaren vijftig, zestig en zeventig geen punt van aandacht. Waar echter partijen als Rijkswaterstaat aandringen op sloop, reageerde Natuurmonumenten terughoudend. De vereniging wilde vooral verstoring in haar natuurgebieden vermijden.

In de jaren daarna verwierf Natuurmonumenten de nodige duingebieden met veel complete Atlantikwallensembles van particuliere eigenaren, die veelal ook niet tot sloop waren overgegaan. Zeker in de periode van grootschalige natuurontwikkeling in de jaren negentig werd wel het nodige gesloopt, maar bij Natuurmonumenten was behoud van de rust een belangrijk argument om bunkers te behouden. Ook werden de natuurwaarden van bunkers steeds meer erkend: er overwinteren vleermuizen en op het beton groeien bijzondere mossoorten. *Preservation by neglect* verklaart dan ook grotendeels de in het begin van het hoofdstuk gestelde paradox. Zo bleef in de natuurgebieden veel van het militaire landschap van de Atlantikwall bewaard in landschappelijke samenhang. Actief beheer op het erfgoed werd echter niet uitgevoerd.

Ruim zeventig jaar na de bouw van de Atlantikwall staan natuurbeheerders, met de groeiende aandacht in het achterhoofd, maar ook met voortschrijdend verval van de bouwwerken, voor een keuze. Ik eindig dit hoofdstuk met een drietal mogelijke ontwikkelingsscenario's voor de Atlantikwallensembles. Het ruïnescenario, waarbij er een evenwicht ontstaat tussen natuur en cultuur, is bij uitstek bruikbaar voor natuurbeheerders.

5 De boer

Het Geuldal: van Heimans' boeren Arcadië tot een multifunctioneel landschap

Het Geuldal in Zuid-Limburg werd al in 1911 bezongen als gebied van grote schoonheid door Eli Heimans in zijn boek *Uit ons Krijtland*. De geologische en botanische bijzonderheden die hij beschreef lagen in een overwegend agrarisch cultuurlandschap. Het was

een landschap in verandering: de landbouw veranderde van karakter onder invloed van de markt en de opkomst van de mijnbouw. Daarnaast groeide het toerisme in Zuid-Limburg.

Natuurbeschermers hadden al vroeg aandacht voor het Geuldal, maar beperkten zich tot het tegengaan van grote bedreigingen zoals de aanleg van een spaarbekken. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam daar verandering in met de aankoop van kasteel Genhofs met bijbehorende gronden in 1955. Dit landgoed beheerde Natuurmonumenten vervolgens gericht op behoud van het landschap zoals dat was verworven.

Het Zuid-Limburgse landschap veranderde echter in hoog tempo in de naoorlogse jaren door bevolkingsgroei en veranderende landbouwmethoden. In de jaren zeventig kwamen daar nog de ruilverkavelingen bij. Het Mergelland was bedreigd, aldus de natuurbeschermers. Het resulteerde in de iconische *Aktie Geuldal* uit 1977, een samenwerking van Natuurmonumenten en Stichting Het Limburgs Landschap. Doel van de actie was aankoop van twee historische boerderijen en een watermolen met bijbehorende stukken van het Geuldal. De actie werd een groot succes en de doelen werden bereikt. Het verworven gebied bleek echter al niet meer die botanische rijkdom te bevatten die Eli Heimans in 1911 had beschreven.

Vanaf 1980 beheerde Natuurmonumenten de gebieden in Zuid-Limburg met een cultuurhistorisch-arcadische invalshoek. Met de opkomst van de grootschalige natuurontwikkeling is bij de terreinbeheerders een spagaat te zien: enerzijds streefde men naar wildernisnatuur, anderzijds bleef men vasthouden aan het arcadische Geuldallandschap. Toch werd het Zuid-Limburgse landschap buiten de natuurgebieden steeds kaler en verdwenen ook in de reservaten nog altijd cultuurhistorisch waardevolle landschapselementen.

Met de opkomende aandacht voor cultuurhistorie eind twintigste eeuw kwam er ook binnen Natuurmonumenten meer aandacht voor herstel van het kleinschalige cultuurlandschap. Ook natuurontwikkeling bleef nadrukkelijk op de agenda staan voor de Zuid-Limburgse beekdalen. Voor het Geuldal lijkt een zonering in meer intensief beheerde zones van kleinschalig cultuurlandschap afgewisseld met meer extensief beheerde zones met een meer natuurlijke uitstraling een mogelijke oplossingsrichting voor de nabije toekomst. Nog altijd kan daarbij Heimans' Arcadië als inspiratiebron gebruikt worden.

6 De boswachter

Het maakbare landschap: Plan Goudplevier en de transformatie van het Mantingerveld

In de jaren twintig van de vorige eeuw wist Natuurmonumenten enkele heiderelicten op het Mantingerzand te verwerven. Deze heidevelden werden bedreigd door landbouwkundige ontginning en voldeden uitstekend aan de toenmalige doelstelling om de schoonheid van het Nederlandse landschap in ieder geval gedeeltelijk veilig te stellen.

Jaren later bleken de heidevelden relict te zijn geworden van het oude Drentse landschap, steeds verder omgeven door intensieve landbouwgebieden. Begin jaren negentig van de vorige eeuw zorgden een sterk groeiend Natuurmonumenten en de opkomst van

de natuurontwikkelingsgedachte voor de ontwikkeling van *Plan Goudplevier*. De gedachte was dat door verbinding van geïsoleerde natuurreservaatjes met uitsterven bedreigde populaties weer zouden kunnen groeien. Ook was er veel geloof in de maakbaarheid van nieuwe, grootschalige natuur die via natuurlijke processen in stand bleef. Voor het Mantingerveld ontwierp men *Plan Goudplevier*, met als basisgedachte het omvormen van landbouwgrond tot heide met integrale begrazing. Ook oude cultuurlandschappen in de randzone werden hierbij betrokken. In deze periode maakte Natuurmonumenten als vereniging een enorme groei door. De grootschalige natuurontwikkeling paste in een bewuste, meer offensief gerichte strategie van Natuurmonumenten.

Plan Goudplevier was het eerste grootschalige natuurontwikkelingsproject op de Nederlandse zandgronden. De presentatie van de plannen riep gemengde gevoelens op. Toch kon Natuurmonumenten voortvarend aan de slag met aankopen van gebieden. De inrichting kon na tegenslagen ook ter hand genomen worden. Aandacht voor de cultuurhistorische waarde van het jonge heideontginningslandschap en het oude beekdallandschap die dreigden te verdwijnen was er aanvankelijk nauwelijks. Kort na 2000 veranderden de inzichten op dat vlak. In 2005 werd de integrale begrazing in het kleinschalige beekdallandschap van de Mantingerweiden gestopt. Ook het streefbeeld voor het Mantingerveld als geheel uit 2012 kende enkele veranderingen ten opzichte van *Plan Goudplevier*, alhoewel de centrale gedachte overeind bleef. Vooral in de randzone, nabij het dorp Nieuw-Balinge, kwam ruimte voor een meer cultuurhistorisch beheer van het kleinschalige landschap van het Landarbeiderswetgebied. Ook voor het recent verworven munitiedepot veranderde het inzicht: was aanvankelijk sloop voorzien, werd vervolgens toch de waarde van het recente militaire erfgoed gezien als behoudenswaardig.

Het Mantingerveld is een mooi voorbeeld van veranderende inzichten in het Nederlandse natuurbeheer en de erfgoedwereld. Aanvankelijk was er het geloof in maakbare natuur en grootschalige natuurontwikkeling, vanaf ongeveer 2000 verandert dit meer in het zoeken naar een afweging tussen cultuurhistorie en natuur. Opvallend is dat de centrale gedachte van natuurontwikkeling in het Mantingerveld steeds overeind bleef: een cultuurdaad op zich. Dat in de planvorming meer rekening had kunnen worden gehouden met cultuurhistorie is wijsheid achteraf: destijds vormde de jonge cultuurlandschappen een weinig gewaardeerde categorie. Met de kennis van nu zou voor de nog komende inrichtingsprojecten vanuit cultuurhistorie nog wel een kwaliteitsverbetering te halen zijn, met een meer gelaagd landschap als resultaat.

7 Conclusies

Natuurmonumenten is steeds een belangrijke erfgoedbeheerder geweest. In alle onderzochte gebieden zijn samenhangende ensembles van erfgoed te vinden: gave kleinschalige cultuurlandschappen, boerderijen, kastelen en militair erfgoed, archeologisch waardevolle terreinen en dat alles in de context van natuurgebieden.

Vanaf de oprichting van de vereniging in 1905 tot ver in de jaren zeventig is er een sterke samenhang tussen natuur en cultuur in de gebieden van Natuurmonumenten. Het

streven naar behoud van schoonheid van het landschap legitimeerde zowel verwerving van het Naardermeer als een Zuid-Limburgs kasteel als Genhoes. Polariseratie tussen natuur en cultuur tekende zich af sinds eind jaren zeventig. Met het instellen van beheerstrategieën in 1993 leek dat te worden geformaliseerd met een 'eigen' doelstelling voor 'natuurrijke cultuurlandschappen'. Sinds 2000 neemt de aandacht voor cultureel erfgoed bij Natuurmonumenten ontegenzeggelijk toe, maar de verhouding natuur-cultuur blijft een discussiepunt tot op de huidige dag.

Uit de voorbeeldstudies is dankzij de landschapsbiografische invalshoek gebleken hoe groot de menselijke invloed op natuurgebieden is geweest. Het onderzoek laat zien hoe dynamisch die ontwikkeling is verlopen, met het toevoegen van een nieuwe laag aan een toch al gelaagd landschap als gevolg. Natuurmonumenten bouwde voort op werk van vroegere eigenaren. Het arcadische landschapsbeeld van baron van Pallandt, het militaire landschap van de Duitse bezetter in de duinen, het kleinschalige cultuurlandschap van het Geuldal waren fundament voor het beheer van Natuurmonumenten. De opeenvolgende medewerkers van de vereniging hebben er vervolgens het landschap vormgegeven, steeds trouw blijvend aan het gekozen natuurbeeld, arcadisch of wildernis. Dit lokaal vasthouden aan natuurbeelden staat in contrast met de landelijke schommelingen in de natuur-cultuurverhouding zoals hiervoor beschreven.

De uitdagingen op het vlak van landschap, ruimtelijke kwaliteit en klimaat in de toekomst zijn groot. Vanuit dit historisch-geografisch onderzoek wil ik graag een bijdrage leveren aan dit debat, zeker nu grootschalige natuurontwikkeling onder de term *rewilding* weer op de agenda staat.

Mijn onderzoek laat zien dat natuurgebieden dynamische landschappen zijn, met een gelaagdheid als gevolg van een lange ontwikkelingsgeschiedenis. Zowel het erfgoedveld als het natuurbeheerveld zijn volop in beweging en ontwikkelingsgericht. De dynamiek die dit ook in natuurgebieden met zich meebrengt is in principe passend: ze onderschrijven het dynamische landschapsbeeld dat ook uit dit onderzoek naar voren komt. Aan het eind van dit boek introduceer ik een toetsingskader om ingrepen in het landschap te kunnen beoordelen. Uitgangspunten hierbij vormen benadering op landschapsschaal, vanuit een temporeel perspectief en met aandacht voor de landschappelijke gelaagdheid. Beoordeling van de voorgenomen ingreep zal dan plaatsvinden op basis van de herkenbaarheid van het landschap, of de ingreep verrijkend of nivellerend werkt – om daarmee aan te sluiten bij de terminologie van Victor Westhoff – en ten slotte op basis van de schoonheid (esthetiek) van het landschap. Het schoonheidsbegrip is ten onrechte op de achtergrond geraakt in veelal technocratische discussies over doelsoorten en natuurtypen.

Natuurbeheer blijft in Nederland toch vooral ook een cultuuropgave en is mede daarom niet los te zien van de integrale afweging van natuur en cultuur in de natuurgebieden. Dit boek besluit dan ook met een oproep om ook bij natuurbeheer integraal te denken vanuit het ensemble dat natuur en cultuur vormen in het landschap. Als beheerder van cultureel erfgoed is Natuurmonumenten nog altijd weinig in beeld. Ik wil daarom tot slot pleiten voor een vruchtbare wisselwerking tussen academisch en landschapshistorisch onderzoek en de praktijk van het beheer van het Nederlandse cultuurlandschap, ook als dat het label natuurgebied draagt.